

Педагогика Бүлүмү

Школячыларың тыва дылды эки билири, ону хандыр өөренири өскө эртемнерге чедишкениң өөренириңе ужу-дузалыг. Ыңчангаш школарга тыва дыл башкылаашкыныче амгы үениң негелдизин өзүгара сагыш салыр чугула айтырларның бирээзи болуп турар.

Республиканың школарында тыва дыл башкылаашкыныча хамаарышкан, ону экижидеринче угланган бөлүк материалдарың бөгүнү булуңа парладыыс.

ЧУРУКТА: Кызылдың № 3 школазының башкызы В. Ө. Демүр-оол кичээл үезинде.

Хандыкшыдып Тура

Хову-Аксы № 2 ортук школазының биология башкызы Зинаида Ивановна Харитонова башкылап турар эртемниңе уруларын хандыкшыдып со-рула-биле көргүзүп материалдарын хөйү ачылап турар. Ызы-бүрү картошкалар, пособе-лер, чуруктар кичээлге хөй болуп.

Зинаида Ивановна школа чакыныч улаштууга ачылды эки тургускан, бистин школа-зы өт талазы-биле каш чыл улаштыр районга мактадып келген. Ында язы-бүрү үнүш-

тер-биле дуржула ажилын организаастааны эки. Карто-фельдизин «Ермак» дээр эрте быжар сортуң мапаа өстүрер эки дээрин анык натуралис-тер тодараткан, сууруң чурт-тачкылары ону ачылап тур-лар. Догаандыр турар бой-дус камгалалың бөлүмүнү ажилы эки. Шап мындыг со-лун, ажилың ажиларыңа ачылды урулар биологияга кызыла-биле өөренип, быжыг билгилерин ал турарлар.

О. КОРОДА,
Тадды район.

ХАРЫЛЗААНЫ БЫЖЫГЛААР

СЭКП-ның XXVII съездинин улус өөрдилгезинин талазы-биле салган улут сорула-галарың кол өзө нияти бил-лиг болгаш профессионал шко-ла реформазы бооп турар. Ол реформаның бир чугула негелдизин болза, дээл өөрдил-ге черлери школарга ханы биллиг, бедик мергежиллиг, өзүлүк башкы салымныг тус-кай эртемчилерин белекче бээр, а школа — келер үениң башкыларын салым-чазы-ны оттурган, институтче ко-ныштырган боттадырыныг студентилер өөрдилгениң бүтү беш чылымныг дуржула-дайгарлар, пионерлер-биле ажилдыг, башкылаашкы-ның шенелде болгаш күрүн практикаларын эрттишкан, школа амдыралын ханы бил-е бээр, аная ачылган чаң-чыгар, өөрдилге программала-рын, кабинеттер ажилын чору-дарың аргаларын шингээ-дизин аптарлар, Ыңчангаш ин-ституту дооскан анык баш-кы школа башкылар коллек-тивинге база өөреникчилер-би-ле ачылдыларыг психология талазы-биле белен апарган ту-рар. Ыңчан чаа коллективке анык специалтиң тааржыг алырыңа өзөш үе чарыгдат-тынып, оң ажилы дүрген башкарлы бээр.

Тыва дыл болгаш литерату-ра кафедрасы институт доос-кан баштайгы чылда ачылган турар стажер башкылар-биле ажилың күштелдеринче уг-ланган хемеглерин ачылган кылган. Кафедраның башкы-лары эртен өөрдилге чы-лымда доосканың ажилы-лыгта яны-бүрү хевирин ду-зун чедирип, харылаа ту-дуп, оларны кичээлден сал-байн турарлар. Бо ажил до-зукчуларны школа бажыг-лаарыңа, оларны бажыг-лаарыңа, кичээлдер мергежи-лерин дүрген белидеринге а-чылган сорулагы.

Дуржула-даа, анык-чаа башкыларын билкиң, мергежилни белидери — чы-рымшкың терези бажыг-лаарың бир үр-түңдизин аргазы дээр билдирин. Бо ажилы кафедрасы республика-ның Башкылар билин бедик институту-биле казы чору-дуп турарлар. Чүте бо өөрдилге чылымны эгезинден бээр кафе-драның кичигинери 16 ач-кыны ол институту органи-заастааны семинарларга ко-мачаанар. Бо ажилы профес-сор Ш. Ч. Сат, доцент К. Б. Март-оол идекпейлп кыргып турарлар.

Республиканың Башкылар билин бедик институту-биле кафедра школарга дузалар бир демиң ажилы чору-дуп турар. Чокта чаа олар Бар-лыктын болгаш Чадаанын ортук школарыңа башкы-

лаашкыны экижидеринин ай-тырларын талазы-биле ийи семинарны чорутканыр. Бай-Тайганың Барың-Хем-чиктин, Чөөл-Хемчиктин баш-кылары, эң ылангыя В. С. Шу-рук, Б. С. Хомушкы, Б. Х. Ху-реш-оол, О. А. Монгуш, Л. Б. Тамбар, Р. Ч. Куулар, Б. С. Манай база профессор Ш. Ч. Сат, доцент К. М. Март-оол, Т. Х. Ооржак, А. М. Монгуш, тыва дыл болгаш литерату-раны башкылап келгенниг дуржулагы, күрелери ту-галлаанар. Башкыларын бо-даты-биле алырга, тыва дыл болгаш литератураны баш-кыларын шинарын белиде-ринге методика талазы-биле ачылган бажыг-лаарың, кичээлдер мергежи-лерин, техниктиң херекселери доктаамал ачылганар, өөрдил-ге, аас чогаал, чечен во-гал асарың көүдөлдүр пар-лаары, ховартаан номнары катал үндүрер, кабинет сис-тематын саймрангайлыгы кес-күк илг бээр ужурут.

Кысказы-биле чугулаага, өө-редиринин болгаш кичээлде-ринин теориялыг болгаш ма-териалдыг холбазын экижи-лер дугайында айтыр бистин республиканың чамдык булуң-нарында ам-даа чер албайн турар.

Тыва дыл болгаш литерату-ра башкыларын методика-

ларын ачылган кымыры шко-ла реформазын чорударың эң чугула айтырларын бирээзи деп көрүшкан, кафе-дра ийи язының ажилын чо-рудуп турар. Бирээде, хоочун башкыларын дуржулазын непередир, суртаалаар. Бо сорула-биле СССР-ның улус-тун башкызы А. А. Алдин-оолдун, Тыва АССР-нин шко-лаларын алдарыг башкы-зы А. Д. Кимованың болгаш Б. К. Сарылар, А. Ш. Мон-гуш дээр өскелерин-даа дур-жулааны доцент К. Б. Март-оол шингилеп турар. Ийле, школа дыл, литература баш-кыларын айтырларын ча-маарышкан ажиларын кафедраның башкылары бажып турар. Чокта чаа дөрүк классын «Тыва дыл» но-му-биле ачылган турар башкы-ларга «Методиктиң сумелери» К. Б. Март-оол дооскан, ол-ла классын «Төрөң чогаал» деп хрестоматияны ачылган-на дузалар «Методиктиң сумелери» деп ажилы В. С. Кызыл-оол, Л. С. Куулар ном үндүрер чере кыргып.

Кафедраның профессор Ш. Ч. Сат хөй чылдар дургу-зунда ийги класска «Тыва дылдыг» өөрдилге ноуму, бо чүтүлүк автору ону класска «Тыва чогаал» хрестоматия-нын кылып келгенер.

Устунде чугулаан чүтүлдер

Чоокку келер үеде школа реформазының сорулагалары боттандыр, бистин институтка башкы ажилыңа өөлдү салымныг кичилер хөй-биле кирер апар.

Д. КУУЛАР,
Кызылдың педагогика ин-ститутунун тыва дыл кафе-драсының эргелекчи, филология эртемнеринин кан-дидат.

ТЫВА ДЫЛ КИЧЭЭЛДЕРИНГЕ

Өөреникчилерге ханы болгаш быжыг билгиле бээр, билгил-лерин амдыралга ачылган билирине чаңчытыр мерге-жилерин школа реформазының хажыг чокка күөсүл негел-дизин болуп турар.

Бо соруламы шиктирлээр-ринге тыва дыл башкыларын үнүү угуу. Школа реформазының салым турар негелдизин боттадырыңа, төрөң дыл башкыларын ажилың денчиле үениң негелдизинге дүштүр бедик чадаге көдүрү; тыва дылдыг болгаш литератураның башкылааш-кының амдыралыг биле хол-базын күштелдер; кичээл бүрүзүң дээштин; ажилы-ным, түңдизин бедик ужурут.

Республиканың башкылар билин бедик институту ты-ва дыл болгаш литература башкыларын ай хуузалыг курстарын чылымна органи-заастап, оң-биле чергелештир зоналыг болгаш районнарың өөрдилге-дуржула солу-галыг семинарларын үргүчү эрттирер турар.

Школа реформазыңа дүш-

тур башкылаашкыңа чаа, деншилгелг чүтүлдерин солу-нарды, журналдарды, номнарды дилеп тым, оң-биле курс, семинарларга алган бил-гил чечелде, байылды, бот-тарың ажилыңа тааржыг чогалдыг ажилыңа ачу-биле ачылган турар башкыларын саны өзүп турар.

Кызылдың № 2 школазының тыва дыл болгаш литерату-ра башкызы Антонина Александр-овна Соуданың ажилы эки. Школада тыва дыл болгаш литература кабинетин чогу-чалыг дерип алган. Ында кичээлдерге ачылган хөй аль-бомнар, чадар-альбомнар, чурт-шичиле материалдары, табилалар, чуруктар, карточкалар, кечээлдерин болгаш ужуражыгаларың материал-дары, номнар чыгынган.

А. А. Соуданың оңа кичээл-гейин патриотчу болгаш ин-тернационалыг, күш-ажылыг кичээлдерге угалп турар. Ыңчангаш кабинет Ада-чурт-тун Улут дайымын кыргыч-кылары эки тураныңың бол-гаш күш-ажылыг муракчы-ларың дугайында материал-

лар-биле байлак. Анык баш-кы өөрдилп турар чогалдарың кичээлдерге талаларын чөп ачылган, чогалдыг ма-дариның үлгелерин өөри-кчилерин эки муз-шынарга кичээлде, техниктиң херек-селерин тааржыг хергелде, солун, чогалдыг ажилдар-ны урулар-биле чорудуп ту-рар.

Шамбалыг ортук школа-зың тыва дыл башкызы, улус өөрдилгезинин тергени Галина Комбуева Ондар харылаагыңа чугула сайырдыр ажилы кичээлдеринин бир чугула аргазы деп санап турар. Башкы өзүлгелде шилп азы тургузуп ал турган, оң муз-шынар, угал-бодал кичээлдеринге дээштинге оңа кичээлгейин салып турар. Г. К. Ондарың кичээлдерин, төрөң чогалаа кластан лашкар организаастаан кечээ-лер, ужуражыгалары, конфере-нциялары, экскурсиялары чүте тыва дыл болгаш ли-тературага билг бээрин, чугула сайырдырың ажилы-лар, элес, урутарга келер үениң мергежилни шилп алы-

рының баштайгы базмын, школазы болуп турар.

Школа реформазы кичээл-дер-биле чергелештир лекция, семинар, диспут, конференция, экскурсияны организаастап чорударын чугулаап турар. Анык кичээлдерин башкы-лаашкының шинарын экижи-леринин кол улаанымын деп школа реформазы санап турар.

Барлык школазың тыва дыл башкызы Л. В. Тамбар-нын О. Саган-оолдун «Дес-пестер» деп романыга эрттир-ген семинар-кичээл, ол-ла школа РСФСР-нин школа-зың алдарыг башкызы В. С. Шуруктун 8 класска анык кичээл, Кызылдың № 2 школазың тыва дыл башкызы, РСФСР-нин школа-зың алдарыг башкызы З. С. Кууларын К. К. Кула-жың «Доулының хуулаа-зы» деп комедияныг чоруткан диспут-кичээл, Кур-Чер школазың башкызы К. А. Монгуштун С. А. Са-ры-оолдун «Аңыр-оолдун тоожууна» организаастаан

конференцияны эки эрт-кичээл. Башкылар билин бедик институт башкыларын дест-кип, чаа арга-методтарга ха-маарышкан методиктиң суме-лерин белекче, школарга чорударын эгезин.

Тыва дыл болгаш литерату-ра башкыларын мурунда салдынып турар сорулагалар-ны шиктирлээрине төрөң дылдыг методиктиң катты-жышкыныгарын ролю угуу. Республикада ажилы эки деп санадып турар каттыжыш-кынарга Барың-Хемчиктин, Чөөл-Хемчиктин, Кызыл райо-нуң болгаш Кызыл хоорайның каттыжышкыныгар хамаарып турар. Бо каттыжышкынар план өзүгара школарга үнүшкүнерин кылып, барган школарга анык кичээлдер, кластан дашкар язы-бүрү ачылган органи-заастап, башкылаашкының нияти байдалы-биле танымын, арга-дуржула солуп, алет-келерин, бекселдерин дил-лап турар. Ыңчала-даа чам-дык районнарың методикти

кабинеттери, школа удурут-чулары төрөң дыл башкы-лаашкының байдалын өөри-нир, удурут, хынаар болгаш методиктиң ажилы башкарар ажилче кошкан кичээлге сай-лып турар. Оң кичээлге Таи-ды, Каз-Хем, Тес-Хем райо-нарын алап болуп.

Сөөлү чылдарда тыва дыл болгаш литература кабинетте-рин дерип тургузар ажил эзөө шапкын чоруу турар. Эки ажилы кабинеттерге чаа Шаган-Артынын, Кара-Хөлдүн, Алдан-Мааларын, Тоора-Хемин кабинеттерин хамаарыштыр болуп. Ың-чала-даа чамдык школарга кабинеттери техниктиң херек-селдер-биле чечелээр, баш-кылары ону ачылганга өөрдүр чорук сожум чоруп турар.

Айтыгыңа чептерин чылдарыңа дуржулагы башкыларын методист-терин, өртемделерин ажилы бир демиң угал башкарар чугула болуп турар.

Д. ООРЖАК,
башкылар билин бедик ин-ститутуң дыл методик.

ЭГЕ ШКОЛАГА

Нияти билг болгаш профес-сионал школа реформазы-да эге школан башкылааш-кының шинарын экижил-дерин оңалып айткан. Ол со-рулагы амдыралга ботта-дырың-биле эге школан ты-ва дыл башкыларын методик-тин калдыг-калдыг чугула айтырларын кичээлдерин угландыра эки дээрин чу-гулаагып көрөэлдир.

Эге школага тыва дыл кичээлдерин сорулагаларың бирээзи уруларын чугула сайырдыр болуп. Чугула сайырдырың методиктиң үениң негелдизин дүштүр тургузарда, сөс-биле ачылган кичээл бүрүзүң күштелдер апар. Сөс-биле ачылганар аргалары мындыг: ук-тазы билгиле сөстерин тайч-тырын чорудар. Сөске кыска тайылбыр чорударын башкы улпас ужурут. Кичээлдерге, акварини — сулуг шил хат-жак (балыктар ажаап, туу-рунга таарыштыр кылган); ку-лак — кичилерин азы дийр амытаннарын дыңнаар орга-ны; рюкзак — чүктээрине таарыштыр кылган шоодай. Сөстерин чокушулашкы, суурулашкыг уткаларын ты-тыр; дилгит-чүтүг, аргач-спилт, одал-шүлгөн; бажы-чавыс, үнер-хивер, бөгүн-даар-та.

Сөстерин утка айым-биле болуктуура уруларга боланчир арганы берип, сөс курлавырын байырлаштыр чугула аргазы бооп турар. Оон ийи сөс-биле ачылган турар, ону шы адырың, тода номчурун ба-ва шы билгилең, аас бо-гаш билгилең чугула шы ачылганар чедип алыр апар. Ыңчангаш кичээл бүрүзүң сөзлөр диктантың кичээл-дин кайы-даа кезээне чору-дуп чугула негеттин турар.

Харылаагы аас болгаш бажыг чугула сайырдыр-газын чогуу денгелде тургу-зарда, эге школага эдериңер болгаш чогаалдыг чорударын башкы методиктиң сайырдыр апар. Бо талазы-биле му-ракчы башкыларын дуржу-лазын өөренип көрөш, эзу түңүзү өе келген.

Эге школага сюжеттиг бол-гаш предметтиг чуруктарын ачылган турган, чугула сайыр-дыры эңиче чугула айтыр-гы. Чуруктарын дузасы-биле патриотчу, күш-ажыл база муз-шынар кичээлдерин Кызылдың № 2 школазың эге класс башкызы Кара-кыс Кыргысцова Чулак-оол эки чорудуп турар, тыва дыл кичээлдеринге К. К. Нолдак-оол

чуруктарын дузасы-биле чү-те кичээлдерге ачылган чед-ип ал турар эвес, сөс-биле ачылган, харылаагы чугула сайырдырың ургүчү чо-рудуп турар.

Язы-бүрү грамматикалыг сайгарылаалар (фонетиктиг, сөстүн тургузууга, морфоло-гит, синтаксистиң, лексика та-лазы-биле орфографти) ба-ва чугула сайгарылаашкың талазы-биле ачылганга та-мааржыг турар. Республиканың чамдык школарынин дур-жулазыңдан алган көрөш, грамматикалыг сайгарылаа-рын чорударын методика-зың калдыг аай негелдизин тургузары чугула айтыр-гы бооп турар.

Нияти билг болгаш профес-сионал школа реформазы-ның негелдизинин бирээзи эге школага оң аргаларын ачылганар болгаш. Бо талазы-биле дуржулааган алаш көрөш, дык хөй башкылар кичээлдерге яны-бүрү грамма-тика-биле холбашкан оюн-нары ачылган турарлар. Бо талазы-биле СССР-ның уластуң башкызы Ария Араптанова Алдин-оол тыягыр, чога-

лентина Өдүрковна Демүр-оол тыва дыл кичээлдеринге эң ылангыя домантың чаңгыс аймак кичигинеринге каттапаш-кы кичээлди 3-ку класска экскурсия хевиринге кичээл-дерин эрттирер турар. В. Ө. Демүр-оолдун эрттирер өөрдилге-даа, кичээлдерин-даа сорулагы бедик дейне-ге чедип алган. Кичээлди экскурсия кезээне «Москва» деп кино-чурукту ачылган оңалгы болган. Өөреникчилер-ге кино-чурукту угалзын баш-кының тайылбырлаам, сак-тырга, өөреникчилер Москвада челе берген экскурсиялап чо-рудуп турган дег. Оон ийи кичээлди бо экскурсия кезээне Москва, Кремль, Кызыл шөл, Мавзолей, Съездилер орду-дуз деп улут чуруктарын ачылган.

Ол чуруктарын угалзын чугулаап турар ийи билгилең ачылган кичээл-дин бо кезээни улам оңалгы болуларга, (Экскурсия үезин-де башкы тайылбырлап тур-гаш, домантарга чаңгыс аймак кичигинерин дык хөйү ачылган). Кичээлди экскур-сия кезээни мичаар дооскан, каттапашкы кезээне кир-ген. Баштай башкы мындай табилалар асқан. № 1 Москва, Кремль, Кызыл шөл, Мавзолей, Съездилер ордуу. № 2 нацилар: украинер, белорус-тар, грузинер, латыштар. № 3 элчилер: болган, биле, а, ыңчала-даа. Даразында

ддык ачылган турар. Эргил-Барлык ортук школазың башкызы Татьяна Сааякың «Эге школаң тыва дыл кичээлдерин оюннар» деп темага бижизин курс ажилы ты-ва дыл кафедрасыңа үнес-ла алган.

Калдыг-даа эртемниң кичээл-деринге техниктиң херек-селерин ачылганар — реформаның негелдизин бир чу-гула айтырмы. Ындай тур-жуге, калдыг-бир чылдаага аны-биле тыва дыл кичээлдеринге техниктиң херекселерин өзүш ачылган турар бис. Ыңчан-гаш школарга тыва дыл ка-бинеттерин чогуу денгелде чедир дерин чугула.

Реформаның негелдизин амдыралга боттадырар со-рула-биле эге школага кичээлди хевирлерин яны-бү-рү болуруп, кино, экскурсия-кичээлдер, диспут, семинар кичээлдерин эрттирер чугула айтыргы бооп турар. Бо чевирин кичээлдер уруларын илдепкейдиң, сөс курлавы-рын байларынга база кичи-зылгел ажилын чорударыңа ажилыг бооп турар.

Кызылдың № 3 школа-зың эге класс башкызы Ва-рутлар болгаш херэжениер бар! Бооланаң! деп үн дыңдала. Оон соонда фа-шистерин коулап каттырган үн дыңдала: «Орустар! Херэжениерге боолана-ла бол-гай силер! Бистин бооланың эрттиртинер, урулар ыңчан дийр артар апар!» Ол өйде Николайның карактарың калдыг хевир кире берген мээң амдыралыма утунду-рас кылдыр артка. Каш-ла минута эрткен соонда, коман-да дыңдала: «Боолана!» Адышкын чокка атакалаар бис! Чүте чылан ачылган болур! Кымга көргүнүт бол-дуу, атакаже кирбейн барып болур! Кэм-мунистер болгаш комсо-молдулар — бурунгаар! Мен ол бүтүн очулауруңу чокка-да билп калдым, чүте дээр, ол сөстерин чугулаан соонда, боозуң ол кылчыңе салып каан болгай. Оң үлгелерин шүтү дайынчылар эдерген,

ЧУРУКТА: Шамбалыг школазың тыва дыл башкызы Г. К. Ондар.

Бөгүн—Венгр Улус Республиканың национал байырлалы—Хосталга хүнү

ДАЙЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮНДЕ...

Совет лейтенант Николай-биле мээң баштайгы ужура-дым ол болган — деп, Янош Шимон чугулаады. — Оң фамилиязың мээң сактып алганым дык-ла хомуданчг болду! Ол дээр, мээң амы-далыма, мээң бөгү салым-чолумга балалбас исти артыр-ган кайгамчык кичи чүе.

Мээң Николай-биле таны-жым алганымны баштайгы хүнеринин бирээзинде мын-дыг таарыла болган чүе деп, Я. Шимон чугулазын улам-чылаа. Буда хеминг бетон-наттыганы позвалдарың бирээзинге быжыглаттың алган фашист отряды уу-таары-биле бир-ле эртен бистин взводуусту көдүрүп үн-дүрген чүе. Авам удуруланып турда-ла, болумуң чаа өң-нүктерим-биле кады ол баш-кылар кээп, күлүмүзүң көрөш, сүг ижерин неместеп чөлшөрткөш, сагыш хылыр ажил алды...

Бичан кесээ дүжөр чоок-шудан. Аткажышкыныңар мында мында уламчыла-шаан. Авашкылар ол хүн ба-жыныңдан өскөр кайнаар-даа барбаанар. Ол аразында оларын бичи өрөөлүнүн эжи ажиттыңан соонда, ба-жы шарыгыг, бөгүндө беш адыр кадан, солдат кичи бакылал кээп, күлүмүзүң көрөш, сүг ижерин неместеп чөлшөрткөш, сагыш хылыр ажил алды...

Мээң камгалаттыңан ол позвалдарга фашистер он-галан чыкканар. Бир кудум-чунуң ол талазыга туруп ал-ган, тулуп киреринге белек-кеңип алган бис. Команданы мен база манал, фашистерден хунаал алганымс карабини холдарыма дыңы-биле ту-дуккан турдум. Фашистерин быжыглан алган ол ба-жының позвалдыг херек-тен-бе бичи уругуң ыгланган болгаш «Бооланаң! Мында

оңуга чаңгыс-даа кичи ар-таан. Ыт-даш чокка, фа-шистерин боолашкының дин-мипер турда, чаңгыс-даа адышкын кылбайн, кудумчу кескилар чыгып орган бис. Ваводуң чартыг кезин балы-ланган болгаш өлүткен-даа болза, ол хайлыг позвалды элпеп алымыс. Ол тулуш-кунга Николай балыглаткан.

Мээң кады чугулаагы ор-ганым кичи болан берди — оң дайынчы эштерин, дайыла-жып чоран чылдары сагы-жыңа чурттууноп келди ык-каш.

— Совет лейтенант мындай маадырдыг кичи болду. Да-йым мурунча ол немест дай-ым университетте башкылап турган, а дайым эгелээр-би-лек, солдат шинелде кеткен, Венгрияны хостажы чоруп турган ол — деп, Янош Шимон чугулаады.

ЧУРУКТА: Венгрияны хосталгазы болгаш хамаарыш-пас чоруу дээр демиселге мө-чээ совет дайычыларга че-чек салышкының үезинде. СЭТА-ның фотохрониказы.

